

ОСОБЛИВОСТІ ТРАКТУВАННЯ БІБЛІЙНИХ МОТИВІВ В УКРАЇНСЬКІЙ
ТА РОСІЙСЬКІЙ РОМАНІСТИЦІ ПРО АПОКАЛІПТИЧНИЙ 1937 РІК

("Сад Гетсиманський" Івана Багряного

та "Факультет непотрібних речей" Юрія Домбровського)

Для людей, що змушені були жити в зоні особливого нагляду і тотальної нівеляції гуманістичних цілей (СРСР), 1937 рік був справді фатальним. В умовах апокаліптичного згущення трагічних барв безвиході, цивілізаційної петлі, оберненої в середньовічний фанатизм, біблійна парадигма була рятівною силою при польоті людства над прірвою. Несумісність філософії любові до ближнього, зосередженої в Біблії і християнському вченні, і постулатів вічної боротьби з усім, що суперечило комуністичній догмі, призвела до глобальних конфліктів у всіх сферах буття людини ХХ ст. і, насамперед, — в такому чутливому нерві її діяльності, — як мистецтво. Знепритомнення культури внаслідок апокаліптичного стресу посилювало її бажання вистояти завдяки вічним цінностям, зосередженим у духовній пам'яті планети - біблійних притчах та різноманітних їх мистецьких інтерпретаціях, від яких, як від ладану нечиста сила, втікала радянська література з її культом профанного, а не сакрального. Але завжди були творчі особистості, що рішуче відходили від заангажованих канонів, які поставали проти нав'язуваних суспільних і естетичних бовванів. Серед таких в українській культурі Іван Багряний, а серед російських романістів — Юрій Домбровський, які сталінізм, що завис над їхньою долею дамокловим мечем концтаборів, подолали свободою духу, явленою в книгах, у котрих питома біблійна лінія викликає не лише прагматичний інтерес (як пояснення, що сталося з людиною в атмосфері страху, переслідування, профанного стилю життя), але передусім філософський, екзистенційний розклад вітального і танатичного комплексів, в межах яких щоразу універсалізується й актуалізується мудрість Святого Письма.

Це вдалося здійснити митцям, які мали глибокі знання біблійних текстів, засновувалися як на генетичній пам'яті людства, так і на національній ментальності поколінь, що онтологічно освоювали світ, дошукуючись ідеалів Добра і Духовної Гармонії. І тут віра предків, тисячолітнього християнського досвіду допомагала втримати рівновагу між безсмертям душі і тілом, між вічністю і миттєвістю життя, між Абсолютом і безглуздям.

Єднає ці два твори - "Сад Гетсиманський" (1950) і "Факультет непотрібних речей" (1978) - художня проекція біблійних істин на сучасність, зокрема на процеси відвернення від Храму, втрати дороги до нього у час занедбання гуманістичних заповідей, за принципом пресупозиції, — апеляції до теологічних і христологічних знань людини, які не були втрачені у більшості і в момент прямого відкидання і пониження цих поглядів на Всесвіт і роль Божественного начала, з якого радянська ідеологія почала свою кар'єру "нового вчення, що зрушило хід світової історії". І коли епоха "червоної аварії" (І.Багряний), соціалізму, однією з доктрин якого був войовничий атеїзм, наклала ідеологічні обмеження і на використання біблійних образів, а творів на біблійні сюжети було не густо, унікальним явищем української та російської літератур в цьому плані були романи І.Багряного та Ю.Домбровського, чи не єдині, в яких біблійні образи використовуються не принагідно, а виступають фундаментом, на якому тримається художня споруда, каркас мистецької концепції. І водночас мова йде не про переспів сюжетів із Біблії, а про спосіб реалізації авторського задуму зіставити особистісну й суспільну катастрофу людини з вічними критеріями пошуку дороги до себе і до інших. І хоча романи побудовані на автобіографічному ґрунті (обидва письменники пережили пекло ГУЛАГу, а доля головного героя Андрія Чумака з "Саду Гетсиманського" перегукується з повір'ями у сталінській в'язниці самого І.Багряного, як і в долі Георгія Зибіна з "Факультету непотрібних речей" вгадується постать самого Юрія Домбровського — навіть імена в них споріднені, за біблійною історією), але в трактуванні таких одиниць художнього тексту, як біблійні образи, переконливо і глибоко враховується попередня інформація, яка прямо в них не виявлена та супроводжує їх і вважається зрозумілою для людей, вихованих на заповідях Христа.

У романах І.Багряного і Ю.Домбровського досконало працюють біблейські матриці, якими вмело користуються письменники для філософського осмислення духовного опертя людини, без якого вона як суб'єкт історії і права немислима. Саме тому метод пресупозиції в застосуванні біблеїзмів найбільш доречний з багатьох точок зору — як онтології та гносеології, так і естетичної цінності. "Біблійні образи в художньому тексті функціонують як "згорнуті значення", символи попередніх біблійних інформацій. Пресупозиції, які супроводжують ці образи, мають

загальнолюдський характер, бо ґрунтуються на спільних для людей почуттєвих сприйняттях певних явищ дійсності, зокрема поведінки людей: Іуда - це зрада, Голгофа, розп'яття - це муки людські.

У функціонуванні біблійних образів у романі "Сад Гетсиманський" можна виділити дві парадигми значень — "страждання" і "зрада". Перша реалізується в таких біблійних образах, як Сад Гетсиманський, гірка чаша, друга — Каїн-Авель, Юда, частково Петро і т.д." [1, 45]. І хоч ці образи вживлені в текст імпліцитно, але системність осягнення біблійних притч, їх універсальна значущість для пояснення таємниць життя від цього не постраждала. Зате роль духовного камертона, що задає художній ритм як розповіді про одвічні *страждання* людини на шляху до Добра та *воскресіння духовності в душі людини*, так і викладу реалій фабрики-кухні ХХ ст., спланованої як усі кола сучасного пекла, спрямованого на розтління і девальвацію гуманістичних цінностей. Це та гірка чаша, яку доводиться пити людині часів тоталітаризму. В інтерпретації І.Багряного це стосується не лише Андрія Чумака, але усіх жертв сталінських репресій, зображених у романі. Делікатно переплітаючи біблійну і конкретно-історичну лінії, митець заглиблюється в аналогії, які дають змогу пізнати муки Христа і новочасного християнина, що опиняється в радянській тюрмі. Недарма з такою авторською симпатією виписаний у романі священник Петровський, який "уже сидить скоро рік в цих мурах (енкаведистській фабриці-кухні в Харкові), ходить по всіх сферах новітнього пекла, носить по тому пеклу свої вісімдесят років і свою гилу, притримуючи її руками, і зовсім не вимагає ні від кого ані співчуття, ані зрозуміння свого мучеництва. Він сам знає, за що він мучиться, він приймає це, як йому належне, стоїчно і складе за все звіт перед Богом..." [2, 206].

Парадигма страждання, що асоціюється з образом Ісуса Христа, який у романі хоч і не має прямих номінацій (за винятком декількох разів), але є основним біблійним образом, розгортається широко і вмотивовано з багатьох точок зору, і передусім, — як формула людської честі і стоїцизму. Показовий такий епізод роману: "Андрій прислухався... Петровський розповідав про муки Христа, очевидно, шукаючи в стоїцизмі і безмежній вірі основоположника вчення про братерство й любов моральної сили для себе. Він тихо й скорботно розповідав про те, як Христос, приречений на розп'яття, молився про чашу, обливаючись потом від скорбі й душєвної муки... Молився про силу душевну, щоб ту чашу змогти випити до дна... Він розповідав про сад Гетсиманський... І Кулинич, і Петровський знали це з давен-давен, знали напам'ять, але щось в тій трагічній легенді — легенді про вірність і про зраду — було непізнане до самих глибин, а тому вічно нове, вічно вабляче й приковуюче людські душі, як бездонна криниця, сповнена якоїсь неспізнаної тайни. Андрій теж знав це з дитинства, як знав усю Біблію, і його завжди це місце найбільше приковувало, рухаючи його серцем, однаке в устах Петровського, в устах цього тихого, непомітного мученика, давно знайомі слова набирали якогось особливого змісту... Другим по силі місцем в цілій Біблії була "Пісня пісень" Соломона — це чомусь прийшло на пам'ять мимохіть, либонь, для того, щоб зрівноважити кричущу трагедію людського серця, поставленого перед розп'яттям. Незрівнянна "Пісня пісень"! Пісня про велику, неосяжну, божественну, всеперемагаючу любов..." [2, 207-208]. Образ Ісуса Христа, що символізує Любов і страждання, в романі Івана Багряного підпорядковує й об'єднує образи "сад Гетсиманський", "Іуда", "Петро", "розп'яття".

Символічною є назва роману, в якій втілено авторський задум зіставити вічні цінності духу з ущербністю нових ідеологем, що тотально нав'язувалися людині ХХ ст. Як відомо з Нового Завіту, сад Гетсиманський — це місце страждання Ісуса Христа перед розп'яттям, моління його про відведення тієї гіркої чаші, яку судилося йому випити за гріхи людські. Перекладачі Біблії, зокрема Іван Огієнко, для кращого розуміння Святого Письма давали підзаголовки до певних розділів, один з яких так і названо "Страждання в Гетсиманії". Образи саду Гетсиманського, чаші з'являються з першої сторінки, повторюючись протягом усього роману як "до крику трагічна епопея мук бентежного живого серця, епопея людської і разом божеської млости перед мученицькою смертю. Читав крик серця про "чашу", аби вона минула приреченого... Читав про зраду Юди... Про відступництво Петра, що зрікся вчителя, заким півень прокричав двічі" [2, 8].

Прикметно, що й Іван Багрянний, і Ю.Домбровський розгортають цілий біблійний сюжет, в якому окремі фрагменти тексту не тільки вибудовуються в логічну систему, що з погляду художньої переконливості є концептуально вагомими, але й набувають "множинності смислів", за Р.Бартом, у сприйнятті контрасту гасел і дій сталінського режиму. В романі "Факультет непотрібних речей" Ю.Домбровського, що складається з п'яти частин, кожна з яких постає з різної кількості розділів, христології відведено не лише окрему — третю частину, — в якій наявний роман у романі, що має свою назву — "Суд на Христом" — й автора (колишнього губернського архієпископа Андрія Куторгу, що екстраполює Євангеліє на дії кривавого синаєдріону — тоталітарну державну систему), але й додаток до цієї частини, що є духовною квінтесенцією філософської виразності твору. В

межах додатку, що виконаний з науковою точністю знавця христології, що суміщає різні точки зору, порівнюючи рівні знання Святого Письма, герменевтичного його осягнення, яке пройшло людство протягом тисячоліть, Ю. Домбровський серйозніше розгортає біблійну парадигму. І цей додаток створений не просто як коментар чи роз'яснення для читача, але як теоретичне обґрунтування біблійного сюжету, розкодування згорнутих значень євангельських історій і образів, животворність яких безперечно, структурно представлена в трьох підрозділах: "Суд синедріону. Євангеліє від Матфея", "Пілат", "Проблема плащаниці".

У романі "Факультет непотрібних речей", як і в творі Івана Багряного, в ключових образах саду Гетсиманського, Авеля і Каїна, Юди, Петра, Пілата, що стали принципами авторських інтерпретацій сталінської епохи, семантичним ядром перифраз на означення якої є, наприклад, "розгнудана оприччина", "соціалістична галера", "корабель свавілля й оприччини" та "мёртвой роши, задушенной повеликой", "скотское кладбище", "сап, вышедший из тысячелетней могилы", зосереджено наймісткіші засоби вираження важливих ідей, що мають не лише національний, але й загальнолюдський зміст. Значення обох парадигм, — страждання і зрада, — розгорнутих у романах, інтегруються лексемою "зрада". Біблійні образи, що становлять ядро художньої системи обох творів, є його ідейно-художніми домінантами, виступаючи в економних, згущених міфологемах, зміст яких невичерпний, розпросторений у вічність.

Так постає ще один важливий герой твору — *Культура*, — як і ще одна важлива ідея, розгорнута і в "Саді Гетсиманському", і "Факультеті непотрібних речей", заснована на біблійній парадигмі, яка художньо інтерпретує право як універсальну категорію духовної культури, що непоривними узами зв'язана зі свободою особистості, зовнішньою і внутрішньою. В ключі роздумів про шляхи російської інтелігенції, яка легко піддавалася магії експресивної фрази, яка часто не помічала підміни права мораллю, що оберталася поетикою терору, трактує Ю. Домбровський ідею пріоритетності права, на основі якого тільки й може скластися гуманістично орієнтоване суспільство і гомоцентричний, а не тоталітарний, тип культури. Саме тому Ю. Домбровський, засновуючись на біблійних параболах і притчах, на шляхах розуміння й осягнення Біблії, досконало ним вивчених, художньо трактує історію планетарного терору, що проглядає як артефакт. Саме тому йому легко вдається співвіднести біблійні істини зі змінними суспільними орієнтирами, що спокують "бездоганністю" новітніх учень про соціальне й особистісне благоденствие. Ось чому йому було легко перемістити акценти з біблійних сюжетів на правові перипетії, котрі переживає людина в ХХ ст. Базуючись на достеменному знанні права, яке сформувалося під впливом родинних традицій і спеціальної фахової підготовки, добре знаючи дискусії на ці теми, наслідком яких було видання збірників "Вехи. Интеллигенция в России", що друкувалися на початку століття (1909-1910 pp.), Ю. Домбровський за допомогою біблійних історій опрозорює дуже важливу парадигму, яка в статті Богдана Кистяковського "В защиту права (Интеллигенция и правосознание)", котру, безперечно, знав автор "Факультету непотрібних речей", виглядає так: "Але духовна культура складається не з лише цінних змістів. Значну частину її складають цінні формальні властивості інтелектуальної і вольової діяльності. А з усіх формальних цінностей право, як найбільш досконало розвинута і майже конкретно відчутна форма, відіграє найповажнішу роль. Право значно більшою мірою дисциплінує людину, ніж логіка і методологія чи систематичні вправляння волі. Головне ж, на противагу індивідуальному характеру цих останніх дисциплінуючих систем, право — переважно соціальна система і притому єдина соціально дисциплінуюча система. Соціальна дисципліна створюється лише правом; дисципліноване суспільство й суспільство з розвиненим правовим порядком — тотожні поняття" [3, 109]. За логікою художньої думки автора роману виходить нонсенс, коли суспільство відмовляється від права та Божих заповідей, розуміючи їх як факультет відмерлий, непотрібний.

Якщо в назві роману Ю. Домбровського задекларована саме ця ідея трагізму порушення правової свідомості, співвіднесена з Біблією і христологічною культурою, то в творі Івана Багряного заголовки є образом-концептом, зосередженим в думці про сад Гетсиманський, що вмотивовує художню логіку твору.

Саме такі особливості трактування біблійних мотивів характеризують два зразки теологічної літературної традиції, що склалися в українській та російській культурах ХХ століття всупереч табуованості "страсті по Христу", несучи спектр відверто національної і вічної проблематики.

Література

1. Сологуб Б.Т. Біблійні образи в художній творчості Івана Багряного // Мовознавство. — 1993. — С.43-47.
2. Багрянний Іван. Сад Гетсиманський. — К.: Час, 1991. — 510 с.
3. Кистяковский Б.А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание) // Вехи. Интеллигенция в России. Сб. статей 1909-1910. — М.: Молодая гвардия, 1991. — 462 с.